

ВІДЗИВ

офіційного опонента на дисертацію Буряк-Стефанової Наталії Борисівни на тему: «**Феномен релігії у філософії Еріха Фромма: соціально-філософський аналіз**», представлену на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності **09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії**

Актуальність дослідження соціально-філософської спадщини Еріха Фромма не викликає сумнівів. Дисертація Наталії Борисівни Буряк-Стефанової, де аналізується феномен релігії й соціально-філософській спадщині видатного представника психоаналітичної філософської традиції, відається нам актуальною, теоретично і практично значущою, особливо для України, яка перебуває у стані розбудови власного релігійного проекту у контексті отримання Томосу на православну автокефалію. Складні процеси модернізації суспільства, у кінцевому своєму вигляді, є сумою ефективних змін у ключових суспільних сферах – політиці, економіці, релігійному житті тощо. Враховуючи зазначене, викликає схвалення спроба авторки зробити теоретичний та, як свідчить текст автoreферату та дисертації, практичний внесок, у подолання поточних протиріч, споріднених із модернізацією українського суспільства, логічно, не у повному обсязі, а у конкретній частині зазначеного проекту, де можуть бути застосовані її фахові знання та напрацювання.

Одним із важливих феноменів, який має важливу «нішу» у людській культурі, виступає релігія, яка заслужено постає одним із пріоритетних дослідницьких концептів у сучасній соціогуманітаристиці. У вітчизняній та закордонній соціально-філософській думці накопичений певний масив знань щодо теоретичних положень Фромма відносно релігії, які потребують узагальнень та переосмислення саме у контексті складних геополітичних викликів, аrenoю для актуалізації яких постав соціокультурний простір України. Актуалізують зазначені теоретичні пошуки концепти «гібридна

війна», «постколоніальна ситуація», «українська релігійна ідентичність» тощо. Варто відзначити, що Наталія Борисівна у своєму дисертаційному дослідженні послідовно дотримується перелічених вище визнаних вузлових точок для проведення сучасних вітчизняних соціально-філософських дисертаційних досліджень, орієнтованих на приріст не тільки теоретичного знання у фахових філософських колах, але й на пошук та концептуальне обґрунтування можливостей безпосередніх стратегій практичної спрямованості.

Рецензована дисертація складається із вступу, трьох розділів (семи підрозділів), висновків та списків літератури до кожного розділу, загальних висновків. У вступі авторка рельєфно окреслює актуальність досліджуваної проблеми, мету і завдання дослідження, його теоретичне і практичне значення. Відразу ж зазначимо, що авторка обізнана із сучасною філософською літературою та останніми дослідженнями у галузі соціальної філософії та релігієзнавства. Підкреслимо, що Н.Б. Буряк-Стефанова добре володіє методами наукового дослідження, вміє застосовувати їх до аналізу предмета власного наукового пошуку – посилання на роботи інших дослідників подаються у цікавій авторській інтерпретації, вона вміє полемізувати із іншими авторами.

Методологічна база дисертаційного дослідження є релевантною до заявленої у дослідженні проблеми вітчизняного соціально-філософського дискурсу. Заявлений перелік методів та методологічних підходів не є декларативним, прослідковується продуктивний зв'язок між методами та дослідницькими завданнями роботи. Аналіз тексту дисертації свідчить, що застосування аналітико-прогностичного методу дозволило оцінити перспективність застосування концептуальних положень теорії релігії Е. Фромма для розв'язання поточних протиріч у релігійному житті сучасного українського суспільства (с. 17-18). Наталія Борисівна плідно використала можливості діалектичного та порівняльного методу, методу системного аналізу та положення сучасної постколоніальної теорії (с. 17-18). Не

переобтяжуючи відгук, хотілося би відмітити в цілому високий методологічний рівень дисертації.

Серед завдань дослідження логічно та системно виокремлюються наступні: дослідити антропологічні засади релігієзнавчої концепції Еріха Фромма; дослідити психоаналітичні засади релігієзнавчої концепції Еріха Фромма; розглянути основні типи релігійної орієнтації у контексті концепту релігії Е. Фромма; дослідити релігійний вимір сучасних глобалізаційних викликів в понятійному апараті гуманістичного психоаналізу Е.Фромма; дослідити актуальні проблеми релігійної ідентифікації та ідентичності сучасного українського суспільства в контексті філософії релігії Е. Фромма; проаналізувати герменевтичний та евристичний потенціал філософії релігії Е. Фромма в досліджені діалектики сакральної та громадянської релігії в сучасній Україні (с. 16-17). Вирішення цих дослідницьких завдань, дозволило в межах кандидатської дисертації запропонувати обґрунтований шлях по досягненню мети дослідження – здійсненню соціально-філософської рефлексії феномену релігії у теорії Еріха Фромма (с. 16).

Варто зупинитись на конкретних положеннях дисертаційної роботи Н.Б. Буряк-Стефанової. Розділ «Вступ», відповідно до діючих вимог, репрезентує актуальність, ступінь розробки проблеми, отримані положення новизни та іншу концептуальну інформацію щодо проведеного дослідження. У першому розділі, що має назву «Теоретико-методологічні засади соціально-філософського аналізу феномену релігії у філософії Еріха Фромма» (с. 24-98) авторка аналізує антропологічний вимір релігієзнавчої концепції Е. Фромма, досліджує психоаналітичні засади фроммівської релігієзнавчої концепції та основні типи релігійної орієнтації у контексті концепту релігії Е. Фромма. На сторінках розділу, зокрема, вдалося сформулювати низку цікавих положень наукової новизни: Наталією Борисівною було вперше розглянуто основні типи релігійної орієнтації за Е. Фроммом у контексті концептів володіння та буття й гетерономної та автономної етики, було уточнено антропологічне підґрунтя концепту релігії

Е. Фромма як єдності психологічних, соціологічних, екзистенціальних, феноменологічних та фундаментально-онтологічних аспектів, а також подальший розвиток отримали уявлення щодо психоаналітичного підґрунтя концепту релігії Е. Фромма у контексті антропологічно-екзистенційного підходу (с. 18-20). Ці положення дозволяють переконатись у можливості використовувати положення фроммівської релігійної концепції як дослідницького інструменту при подальшому аналізі протиріч у соціокультурній сфері українського та глобального суспільства.

Другий розділ «Потенціал релігійної концепції Е. Фромма у розв'язанні протиріч цивілізаційного розвитку» (с. 99-139) пропонує авторське бачення можливостей релігійної теорії Е. Фромма виступити інструментом дослідження сучасних глобалізаційних викликів, а також демонструє бачення Наталією Борисівною проблеми відчуження сучасної людини та стратегій його мінімізації із використанням положень фроммівської соціально-філософської та релігієзнавчої теорії. Не можна не погодитись із Н.Б. Буряк-Стефановою, що «саме гуманізм виступає глобальною перспективою релігії і визначається Е. Фроммом базисом становлення цивілізаційного дискурсу та реальною практикою співіснування народів та релігій» (с. 106). Авторка ґрунтовно та послідовно виходить на можливість стверджувати близькість гуманістичної релігійної концепції Е. Фромма та підходів мультикультуралізму, зокрема, щодо можливості продуктивного релігійного діалогу та розвитку людства на засадах діалогічної взаємодії. Також розділ містить цікаві положення щодо проблеми відчуження сучасної людини, у яких авторка переосмислює вчення Е.Фромма щодо відчуження, здійснюючи його проекцію на поточну соціокультурну ситуацію.

Третій, заключний розділ дисертації, який має назву «Протиріччя розвитку українського суспільства у світлі концепції релігії Е. Фромма» зосереджує дослідницьку увагу на аналізі протиріч релігійної ідентифікації сучасних українців, спираючись на положення релігієзнавчої концепції Е. Фромма (с. 140-162), а також прагне концептуалізувати роль сакральної та

громадянської релігії в українській соціокультурній динаміці на початку третього тисячоліття, спираючись на фроммівське розуміння феномену релігії (с. 162-181). Сам розділ, а також низка його положень, прагнуть розв'язати актуальні для модернізаціоного процесу в Україні проблеми, запропонувати фаховому колу не тільки цікаві теоретичні положення, але й надати практичні рекомендації, спираючись на інтерпретацію низки протиріч у вітчизняній релігійній сфері крізь призму теоретичних положень сучасної постколоніальної теорії.

У висновках Н.Б. Буряк-Стефанової розгорнуто формулює основні теоретичні та практичні підсумки проведеного нею дослідження, визначає перспективні напрямки подальших досліджень. Кількість пропонованих нею у дисертації висновків співпадає із кількістю дослідницьких завдань та підрозділів роботи. Обсяг дисертації Наталії Борисівни також відповідає діючим вимогам щодо кандидатських дисертаций у галузі «Філософія», зокрема, загальний обсяг дисертації складає 197 сторінок, а безпосередньо основна частина дисертації має обсяг 173 сторінки.

Дослідження Н.Б. Буряк-Стефанової має значну наукову новизну та прагне вирішити одну із вузлових проблем сучасної вітчизняної соціальної філософії – дослідити вчення про феномен релігії у теоретичній спадщині Еріха Фромма. Робота і автореферат відповідають діючим вимогам, основний зміст дослідження був у достатній мірі оприлюднений у статтях фахових видань з філософії, в тому числі закордонних фахових виданнях та виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз (зокрема, авторкою було опубліковано шість статей у вітчизняних та закордонних фахових виданнях, а також сімнадцять публікацій – у інших виданнях).

Загальна позитивна оцінка дисертаційного дослідження не знімає ряду побажань та зауважень, реалізація яких, поліпшила б дисертаційний текст і обґрунтованість тих пропозицій, які виносяться авторкою на захист. Зокрема:

1) Незважаючи на високий теоретико-методологічний рівень роботи, хотілося би зауважити, що певні зауваження викликає змістовне наповнення

другого розділу дисертаційного дослідження. Наталія Борисівна звертається до вирішення двох дослідницьких завдань з дослідження протиріч глобалізації та відчуження сучасної людини та формулює цікаві положення. Разом із тим, виникає запитання, чи вичерпується потенціал релігійної концепції Е. Фромма у розв'язанні протиріч цивілізаційного розвитку тільки цими сюжетами. На сторінках дисертації зазначений підхід мав би бути обґрунтованим, мало би бути продемонстровано пріоритетний статус саме цих досліджуваних авторкою проблем на тлі інших.

2) У дослідженні авторка інколи зловживає оціночними судженнями при викладені матеріалу («надто», «занадто», «дуже» тощо). Найбільш демонстративним в цьому плані виглядає підрозділ 2.2. З одного боку, авторка має право на рельєфну репрезентацію власної оцінки, а з іншого боку, вона має бути більш поміркованою та спиратись на раціональну наукову аргументацію.

3) У дисертаційному дослідженні Н.Б. Буряк-Стефанової не знайшли відображення опрацювання деяких сучасних філософських робіт, присвячених спадщині Фромма. Мова, наприклад, йде про праці М. Зайцевої, Л. Сподіна та ін. Виникає закономірне питання, чи у повній мірі авторкою був опрацьований пласт останніх публікацій, можливо, їй дисертаційних досліджень? У світлі цього, потребує прояснення, наскільки пункти новизни «вперше», «уточнено», «подальший розвиток отримали» є вивіреними по відношенню до захищених останнім часом дисертаційних досліджень.

4) На нашу думку, авторка дисертації інколи занадто абсолютнозує потенціал концепції релігії Е. Фромма у своїй роботі. На її сторінках ми не зустрічаємо виявлення недоліків його теоретичного спадку, можливо, нерелевантності його ідей поточним протиріччям у соціокультурній сфері. Авторка дистанціювалась від факту, що положення фроммівської теорії дуже часто виступали об'єктом критики, що мало би бути враховано та вписано у тексті при розгляді конкретних проблем дисертаційного дослідження.

Разом із цим, зазначені зауваження не мають суттєвого впливу на загальну позитивну оцінку дисертаційного дослідження Н.Б. Буряк-Стефанової. Робота виконана на високому фаховому рівні, відчувається самостійність, грамотність дослідника, в тексті чітко простежується концепція дисертації, проглядається авторська позиція по головним векторам дослідження. Оцінюючи роботу в цілому, хотілося би підкреслити гармонійне поєднання Наталією Борисівною як суто теоретичних наукових розвідок, так і орієнтованих на вирішення нагальних для України проблем в межах власного дослідження.

Аналіз дисертаційної роботи, автореферату й переліку опублікованих наукових праць Н.Б. Буряк-Стефанової надає підстави зробити наступний висновок: дисертація «Феномен релігії у філософії Еріха Фромма: соціально-філософський аналіз» за актуальністю та глибиною, обсягом і оформленням, повнотою викладу її основних положень та результатів у публікаціях відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 до кандидатських дисертацій, а її автор – Наталія Борисівна Буряк-Стефанова – заслуговує присудження наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

Офіційний опонент:

доктор філософських наук, доцент,
доцент Науково-дослідного інституту
Київського національного університету
культури і мистецтв

О. В. Добродум

